

ОСОБЛИВОСТІ МОБІЛІЗАЦІЙНИХ ЗАХОДІВ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Юрій СОРОКА,

доктор історичних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У лютому-березні 1944 року розпочалося звільнення західних областей України від нацистських окупантів та активне відтворення радянської влади. В умовах наступу Червоної армії, поглиблення мілітаризації країни перед партійними органами західних областей, поруч з утвердженням радянської влади, були поставлені завдання організувати максимальну допомогу фронту та провести мобілізацію в РСЧА.

Питання звитяги і жертвовності українців у роки Другої світової війни, участі західноукраїнського населення у військових формуваннях Червоної армії, складність мобілізаційних заходів радянської влади стали предметом наукових досліджень вітчизняних істориків лише в умовах незалежної української держави. Мобілізаційним заходом радянського командування у 1944–1945 рр. значне місце відведено у дослідженнях

І. Муковського й О. Лисенка [11], Б. Яроша [18], Ю. Киричука [3] та ін. Важливим етапом дослідження проблеми стали зведений том Книги Пам'яті України «Безсмертя» [1] та обласні книги Пам'яті. Незважаючи на певний обсяг публікацій, проблема наукового відображення особливостей мобілізаційних процесів усіх верств населення у ряди Червоної армії, їх союзницьких військових національних з'єднань залишається висвітленою фрагментарно.

Незважаючи на всю складність воєнно-політичної ситуації у регіоні, місцеві жителі проявляли найкращі риси християнської моралі і людської поваги до воїнів Червоної армії, серед яких було чимало українців. Значну допомогу населення надавало у ході боїв або відразу після них пораненим воїнам.

Населення регіону активно залучалося до будівництва оборонних рубежів, аеродромів, мостів і доріг. Місцеві жителі допомагали військовим у подоланні гірських карпатських переходів, проводили ущелинами бійців.

Величезні втрати Червоної армії вимагали від керівництва радянської держави розгортання широкої мобілізаційної кампанії на територіях, що звільнялися від гітлерівців. У перші дні вступу Червоної армії на територію західноукраїнських земель М. Хрущов інформував Й. Сталіна про політичні настрої серед населення: «Я дійшов висновку, що цих людей треба призивати до Червоної армії і навіть на загальних заходах, як і в східних областях України, лише більш ретельно треба відбирати і відсіювати ненадійних, а також агентуру, що їй, безперечно, будуть намагатися засилати до нас німці через цих оунівців. Я вважаю, що ці люди будуть непогано воювати проти німців» [13, 418–419]. За два дні до початку Луцько-Рівненської операції, 25 січня 1944 року Й. Сталін підписав спеціальний наказ Державного Комітету Оборони «Про мобілізацію радянських громадян у звільнених від німецької окупації районах Західної України і Західної Білорусії».

Організація масової тотальної мобілізації до лав Червоної армії в західноукраїнському регіоні, окрім військової, мала ще й політичну мету: знекровити соціальну базу УПА, підірвати й остаточно ліквідувати національно-патріотичні настрої місцевого населення. Саме тому, у листі до Й. Сталіна у березні 1944 року «Про становище в Ровенській і Волинській областях» секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов наполегливо рекомендував провести наступні заходи: «Щоб позбавити можливостей націоналістів вербувати, чи добровільно, чи насильно учасників своїх банд, необхідно провести мобілізацію всього чоловічого населення призовного віку. Всіх мобілізованих негайно відвезти в тиллові округи і після фільтрації кращу частину направити в бойові частини, а решту використовувати в тиллових частинах (будівельні, дорожні та ін. частини) і на відбудовних роботах. За попередніми підрахунками, всього можна мобілізувати у визволених районах 71.500 чоловік...» [13, 424]. 13 березня 1944 року командування 60-ї армії видало наказ військам про організацію призову чоловічого населення у звільнених районах західних областей України. Втім, на час підписання цього наказу мобілізаційні заходи у визволених районах вже набирали масштабних обертів. Перша хвиля призову припала на початок звільнення західноукраїнських територій у ході Луцько-Рівненської операції у лютому 1944 року. Здійснювалася вона армійськими органами окремих частин і дивізій, оскільки військово-адміністративний апарат ще не був відновлений. Станом на 2 березня 1944 року, у Червону армію вже було мобілізовано і відправлено 18 тис. 919 осіб. Ще 19 з половиною тисяч мобілізованих чекали відправлення до 10 березня [12, 386].

Певну частину новобранців командування армійських частин відразу посилало в бій. Унаслідок цього, вже під час перших збройних сутичок із німцями серед непідготовлених, погано озброєних новобранців-волинця були значні втрати. Багато з них

загнуло у кількох кілометрах від власного села.

З відновленням роботи партійно-радянських органів, утворенням військкоматів призвима кампанія набула тотального характеру. Військкомати, органи НКВС-НКДБ, на відміну від армійських органів, направляли призваних новобранців у тиллові райони для ідеологічної «фільтрації» та військового вишколу.

Наростаючі мобілізаційні заходи радянської влади, їх політична спрямованість викликали зміну тактики керівництва ОУН. Ще до приходу Червоної армії, оунівське підпілля враховувало можливість мобілізацій і навіть заохочувало своїх членів і симпатиків до вступу в її ряди, сподіваючись на те, що вони зможуть отримати відповідну військову підготовку і зі зброєю повернутися в УПА. Крім того, ОУН передбачала широкою агітаційною роботою у лавах Червоної армії завоювати прихильність солдатської маси і залучити її до антикомуністичної боротьби [3, 128].

Подальші масштабні мобілізаційні заходи радянського командування докорінно змінили позицію ОУН. Розуміючи, що загальна мобілізація знекровить українське населення, позбавить повстанців резерву людського поповнення, у червні 1944 року на Волині було розповсюджене «Звернення ОУН до українців», у якому ставилася вимога зірвати радянську мобілізацію усіма доступними засобами.

У таких умовах протистояння радянське командування змушене було знімати з фронтів ділянок цілі армійські з'єднання та бронетехніку для проведення мобілізацій. Разом з військами НКВС, вони прочісували села й лісові масиви у пошуках новобранців. Так, на 5 квітня 1944 року у Колківському районі Волинської області не з'явилися у військкомат 3 тис. чоловік, а з сіл Куликівичі і Оржиця не прибуло жодної людини. У результаті оперативних заходів внутрішніх військ НКВС було розшукано і відправлено на збірний пункт 740 осіб [24, арк. 5–6].

Військовий відділ Рівненського обкому партії повідомляв ЦК КП(б)У, що на 20 квітня 1944 року в області було призвано 69 тис. 110 чоловік, з яких добровільно з'явилися до військкоматів лише 2 тис. 620 (окрім міст Рівне, Здолбунів, Сарни, де явка була порівняно високою). Інших забирали насильно [14, арк. 344-353].

У результаті розпочатої 4 березня 1944 року Проскурівсько-Чернівецької операції військ 1-го Українського фронту і очищення у березні-квітні значної частини Чернівецької області від німецьких і румунських окупаційних військ тут також розпочалася мобілізація чоловіків призовного віку. Перша хвиля мобілізації проходила в області 10 днів – з 1 по 10 травня. Певна частина мобілізованих – 4.364 особи – була направлена у фронтіві й запасні частини польовими військовими комісаріатами на місці. Основна ж маса призovníків – 44 тис. 247 осіб – була відправлена залізничним транспортом у тиллові райони на військову підготовку. Станом на 25 травня 1944 року 1998 осіб ще знаходилися на збірних пунктах, а 3 тис. 698 – у дорозі [12, 34].

Як і на Волині, далеко не все чоловіче населення Чернівецької області поспішало одягати червоноармійську форму. У довідці військового відділу Чернівецького обкому КП(б)У про хід мобілізації у Червону армію від 17 травня 1944 року зазначалося, що українці, особливо у Вашковецькому, Вижицькому і частково Сторожинецькому районах, залякані бандерівцями, ухиляються від мобілізації, тікають у ліс сім'ями. У Новоселицькому і Кельменецькому районах були випадки дезертирства, відставання від команд дорогою від збірних пунктів обласного військкомату до станцій відправки. У Чернівецькому сільському районі не з'явилися на призначений час 400 осіб. У наступні дні вони були доставлені у райвійськкомат під конвоєм і відправлені у приписні військові частини. На початку червня 1944 року в Чернівецькій області було взято на облік уже 85 тис. 586 осіб. З'явилися на призивні

пункти 70 тис. 216 чоловік. Відправлено у Червону армію – 67 тис. 394. 9 тис. 514 особам надавалась відстрочка від призову. Залишалися на обліку 2 тис. 889 осіб старшого віку [8, 112]. У наступні місяці вишукувалися і відправлялися на призовні пункти рештки мобілізаційного резерву області: у липні було призвано 4 тис. 293 особи, у серпні – 1859, у вересні – 1811 [8, 13].

Не менш напруженим було становище в Галичині, більшість території якої була очищена від німецьких військ наприкінці липня – напочатку серпня 1944 року. Армійські органи вже на початковому етапі звільнення населених пунктів краю розпочали масові мобілізаційні заходи.

Крайовий провід ОУН зайняв у цій ситуації двозначну позицію. У липні 1944 року він дає вказівку не йти в Червону армію членам ОУН, реконспірованим симпатикам, юнакам, які повинні опинитися у відділках УПА, а «інші повинні шляхом мобілізації йти в ЧА» [10, 153-154]. Така позиція авторитетної у галицьких селах ОУН привела до того, що основна маса чоловічого населення, крім активно задіяного у структурах УПА, з'явилася на призовні пункти. Поодинокі випадки відхилення від призову суттєво не впливали на широкий мобілізаційний процес.

Повсюдність і масовість такого процесу, неминучість втрати власного ресурсу поповнення змусили оунівське керівництво кардинально змінити свою позицію.

Супротив призову на місцях – неявка на призовні пункти, усна і друкована агітація оунівського підпілля, збройні напади на представників військкоматів фактично зірвали заплановане радянськими органами на кінець серпня завершення загальної мобілізації чоловічого населення Галичини. Так, у Дрогобицькій області станом на 31 серпня із загального числа 57 тис. 339 чоловік, викликаних для призову, з'явилося у райвоенкомати 48 тис. 521 особа. Із 52 тис. 693 жителів Львівської області, які підлягали призову, було мобілізовано лише 33 тис.

800. Усе це змусило радянське керівництво і партійне керівництво продовжити мобілізаційні заходи до 10 вересня 1944 р. [3, 16], вдаючись до репресивно-каральних методів.

Каральні органи радянської влади організували масові репресії та облави. Крім того, у вересні 1944 року радянське керівництво звернулося з відозвою «Прощення обдуреним», у якій обіцяло всім, хто переходить від призову і добровільно з'явиться на призивні пункти, не застосовувати репресивних заходів ні проти них, ні проти членів їх родин. Такими екстраординарними заходами радянській владі вдалося до кінця жовтня 1944 року додатково залучити до лав Червоної армії із Львівської області – 47 тис. 482, Дрогобицької – 34 тис. 201, Станіславської – 59 тис. 218, Тернопільської – 135 тис. 959 чоловік. [2, 132].

Мобілізаційні заходи радянських органів охопили й польське населення західних областей України. На відміну від українців, полякам було дозволено формувати національні військові з'єднання. Тому мобілізаційні заходи серед польського населення проходили більш успішно, ніж серед українців. Цьому сприяв ряд факторів. Частина патріотично настроєних поляків охоче сприйняла можливість зі зброєю у руках боротись за відновлення своєї держави, яка фактично перестала існувати у вересні 1939 року. Тому значна частина поляків добровільно вступала у діючу армію.

Формуванню патріотичних настроїв серед польського населення Волині сприяла участь 1-ї Польської армії у визволенні краю та доукомплектування її в районі м. Ківерці.

Мобілізація польського працездатного населення для роботи у східних регіонах СРСР також стала одним із чинників швидкого поповнення польських військових з'єднань. Крім цього, на Волині у квітні-травні 1944 року органи НКВС-НКДБ провели арешти серед польського населення, підозрюваного у зв'язках із польськими націоналістичними організаціями. Так, у Рівненській області на кінець травня було ув'яз-

нено 35 осіб польської національності [15, арк. 22].

Важливими компонентами суспільно-політичного життя Галичини і Волині залишалися прояви національної ворожнечі і недовіри між українським і польським населенням як наслідок міжетнічного протистояння у міжвоєнні роки і в період німецького окупаційного режиму. У таких умовах у перших числах червня 1944 року в складі 1-ї Польської армії була сформована нова, 4-та дивізія, особовий склад якої був укомплектований в основному поляками звільнених районів Волинської і Рівненської областей. Із 7 тис. 100 призваних у її ряди поляків, близько тисячі з'явилися добровільно. Окрім цього, у цей же час розпочався призов у польську армію жінок. Їх з'явилося 500 [15, арк. 24].

По мірі очищення західноукраїнських земель від німецьких військ, призов осіб польської національності в діючу армію зростає. Станом на 23 вересня 1944 року із Львівської області було мобілізовано – 13 тис. 701 поляків, Тернопільської – 30 тис. 072, Дрогобицької – 9 тис. 197, Станіславської – 8 тис. 434, Волинської – 3 тис. 067, Рівненської – 5 тис. 262, Чернівецької – 2 тис. 145. Всього – 71 тис. 878 поляків [1, 344].

Вихідці із західних областей України поповнили також національні чехословацькі і югославські з'єднання. Так, після поповнення на Волині 1-й Чехословацький корпус за національним складом на 30 червня 1944 року набув такого вигляду: чехів – 6 тис. 854, закарпатських українців – 3 тис. 177, словаків – 2 тис. 881. Бойове ядро корпусу в Карпатсько-Дуклянській операції у жовтні 1944 року складала 1-а та 3-я бригади, у яких переважали волинські чехи та закарпатці. У цих боях армійський корпус зазнав великих втрат – 6 тис. 770 вбитих і пораних [11, 473].

Серед осіб єврейської національності, особливо на Буковині, було багато таких, які всіляко намагалися отримати відтермінування від призову, користуючись хабара-

ми, фальшивими документами, а після отримання повісток про прибуття на призовний пункт, влаштувалися працювати на залізницю, фабрики і заводи, тобто туди, де надавалися відтермінування [8, 116]. Значна частина євреїв намагалася перебраться до Румунії. За даними радянських органів, тільки у Чернівцях ховалися від мобілізації 1 тис. 853 євреї. 528 з них було затримано і відправлено на призовні пункти, а решті вдалося перебраться до Румунії. Туди подалися з прифронтової зони і тисячі сімей буковинських українців [1, 346].

У травні-червні 1944 року із західноукраїнського регіону не призивалися у Червону армію румуни й угорці, яким не довіряли у зв'язку з тим, що Румунія і Угорщина були союзницями Німеччини. Не призивалися також особи німецької національності. Така жорстка мобілізаційна рознарядка змусила радянські партійні та військові органи призивати у Червону армію осіб усіх національностей. 29 липня 1944 року військовий комісар Чернівецької області Білютін підписав наказ про призов чоловіків-румунів, німців та угорців 1894–1926 років народження. Зокрема, румунів було мобілізовано 4 тис. 105 осіб. Всі вони були скеровані у трудові табори НКВС.

Якщо до осені 1944 року в західноукраїнських областях облік військовозобов'язаних вівся за списками, що не забезпечувало його належної точності, то розпочата у жовтні цього ж року повномасштабна діяльність обласних військових комісаріатів дала можливість провести первинну реєстрацію військовозобов'язаних із видачею їм військових квитків і введенням карткового обліку. Ці заходи дозволили владі мобілізувати значну кількість чоловічого населення, яке знаходилося поза військовим обліком.

Призовна кампанія продовжувала наростати і в наступні місяці 1944–1945 років. За рішенням Державного комітету Оборони, у західних областях УРСР у січні 1945 року проводилася мобілізація військовозобов'язаних старшого віку – 1900–1907 років

народження. Крім цього, у грудні 1944 року розпочалася мобілізація юнаків 1927 року народження.

Вже після завершення німецько-радянської війни у травні 1945 року, мобілізація людських резервів у діючу армію продовжувалася відповідно до наказу народного комісаріату оборони СРСР № 064-42, а також для роботи у промисловості чоловіків до 1900 року народження.

За офіційними радянськими даними, із західних областей України в Червону армію у 1944–1945 роках було призвано:

Волинська область – понад 107 тисяч осіб [4, 15], Рівненська – понад 100 тис. [9, 1–8], Тернопільська – 149,5 тис. [7, 14–16], Станіславська – понад 100 тис. [5, 19], Львівська – близько 150 тис. [6, 15], Дрогобицька – близько 110 тис. [6, 15], Чернівецька – більше 80 тис. [8, 118–119]. Загалом – близько 800 тисяч осіб.

Для сотень тисяч призовників мобілізація в усіх випадках вважалася примусово-обов'язковою. Важливою особливістю призовної кампанії було те, що жителі західноукраїнських земель – поляки, чехи, югослави – в основному поповнювали ряди своїх національних збройних формувань, які воювати проти гітлерівських військ на боці Червоної армії, натомість українців, після відповідної політичної фільтрації та ідеологічної «чистки», відправляли розрізнено у різні фронтові військові частини.

Частину західноукраїнських призовників, яких за віком, а в основному – з політичних міркувань, радянські військові органи боялися посилати у фронтові збройні формування, направляли на важкі фізичні роботи у тиллові райони СРСР – на будівництво Біломорсько-Балтійського каналу, на промислові об'єкти Вірменії, Узбекистану та Росії.

Трудова армія була порівняно дешевим джерелом забезпечення військової промисловості та інших народногосподарських об'єктів малокваліфікованою робочою силою, котру тримали під охороною, без виплати заробітної плати і належного медичного обслуговування, у важких побутових і кліматичних умовах.

Непомірно великою була втрата українців у ході бойових дій Червоної армії у 1944–1945 роках. Надзвичайно високу ціну довелося заплатити українському народові за Перемогу над нацизмом, за визволення Європи від гітлерівської чуми, за трагічні помилки та прорахунки радянського державного й військового керівництва. Загальні людські втрати на фронтах у боротьбі з німецьким нацизмом і японським мілітаризмом становили для міст і сіл Західної України близько 220–230 тисяч осіб.

Серед цих тисяч жертв майже третина значилася у військових документах як такі, що пропали безвісті. Стосовно волинян, галичан, буковинців цей гриф означав мало що не зраду: ще довгі роки після війни оселі їх рідних і близьких перевірялися на предмет «дезертирства», участі в УПА і втечі до інших країн. Сім'ї загиблих, котрі значилися зниклими безвісті, залишалися без будь-якої соціальної опіки держави, тією чи іншою мірою відносилися до політично неблагонадійних.

Для тих солдатів-українців, хто залишився живим, перебування у Червоній армії не завершилося ані після капітуляції Німеччини, ані по закінченню війни з Японією. Більшість мобілізованих у діючу і трудову армію вихідців з Волині, Галичини, Буковини ще два, три, чотири післявоєнні роки утримували на армійській службі. Такими заходами радянська влада намагалася не допустити масового поповнення Української Повстанської Армії.

ДЖЕРЕЛА

1. Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941-1945. – К. : Пошуково-вид. агентство «Книга Пам'яті України», 2000.
2. Історія українського війська. 1917-1995 / В. Гриневич, І. Гриневич, Р. Колісник та ін. – Львів, 1996.
3. Киричук Ю. Ставлення ОУН-УПА до мобілізації населення західних областей України в Червону армію (січень 1944 – травень 1945 р.) / Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – Вип. 35-36.
4. Книга Пам'яті України. Волинська область. – Т. 1. – Львів : Каменярь, 1995.
5. Книга Пам'яті України. Івано-Франківська область. – Т. 1. – Львів : Каменярь, 1995.
6. Книга Пам'яті України. Львівська область. – Т. 1. – Львів : Каменярь, 1995.
7. Книга Пам'яті України. Тернопільська область. – Т. 1. – Львів : Каменярь, 1995.
8. Книга Пам'яті України. Чернівецька область. – Чернівці : Чернів. обл. вид. «Пошуково-вид. агентство Книга Пам'яті України», 1999.
9. Книга Скорботи України. Рівненська область. – Т. 1. – Львів : Каменярь, 1995.
10. Літопис нескореної України. Документи і матеріали, спогади / Відп. ред. Я. Лялько : У 2-х кн. – Львів, 1997. – Кн. 2.
11. Муковський І. Т., Лисенко О. Є. Звитяга і жертвність. Українці на фронтах Другої світової війни. – К. : Пошуково-вид. агентство «Книга Пам'яті України», 1996.
12. Сергійчук В. І. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944-1953 рр. Нові документи і матеріали. – К. : Дніпро, 1999.
13. Сергійчук В. Український звич: Волинь. 1939–1955. – К. : Укр. Вид. Спілка, 2005.
14. Центральний державний архів громадських об'єднань України (Далі ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 793.
15. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 892.
16. ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1113.
17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3967. – Оп. 1. – Спр. 31.
18. Ярош Б. Сторінки політичної історії західноукраїнських земель (30–50-ті рр. ХХ ст.). – Луцьк : Вежа, 1999.